

ZAPISKI O SREČKU KOSOVELU

Kamniti, goli, sivi, tihi Kras. Neizmerna gmajna z bodečim brinom in šipkom ter potmi, ki se gube neznano kam. Tu pa tam samotni jagnedi in bresti, predvsem pa skupine borov, pošumevajočih v vetru. Nad gmajnami ograde z rdečkasto prstjo in košatimi latniki trte, ki bo rodila teran. V ozadju Tomaj, kraška vas z ozkimi in strmimi ulicami, ob eni izmed njih skromna enonadstropna šola, na vrhu hriba cerkev z zvonikom, v vznožju pokopališče s cipresami. Ljudje, preprosti in dobri, garaški in molčeči, se trudni vračajo z dela in posedejo okrog toplih ognjišč, ki se svetijo v dnu borjačev. Tudi mladega popotnika, ki zamišljen in otožen samcat stopa po dolgi cesti od postaje v Sežani, pogosto privablja misel na mater in dom. Ves je zrasel s Krasom; ko prisluškuje utripom svoje zemlje, prisluškuje lastnemu srcu: slavčje petje v spomladanskih nočeh mu vzbuja ljubezensko hrepenenje, streli na brinovke v jesenskih dneh slutnjo zgodnje smrti. Najpogosteje in najgloblje doživlja svoj Kras v oktobru, ko na gmajne s samotnimi drevesi prši dež in jih ovija megla, ko nad Tomajem zlato sončnih zahodov prehaja v mrak z zvonjenjem, ko v nočeh brez spanja, ki jih pesnik prečuje v pomenkih s samim seboj, zavija burja. V ljubezni do dekleta, močno poduhovljeni, a nikakor ne brezkrvni, je doživel grenko razočaranje; zdaj kakor Cankar veruje le še v eno srce — materino, ki mu je edino simbol nesebične dobrote in varnega zavetja. Kalvarija njegovega življenja je vse bolj bridka; mladega poeta vodi v njegovem čustvenem nemiru in miselnem iskanju od tihe otožnosti in samote preko notranje razbolelosti in razbitosti do življenjske deziluzije in predsmrtne groze, čeprav se pesnik včasih pribori tudi do občutka življenjske moči ali religiozne spokojnosti.

Docela drugačen je Kosovel, kadar, sam notranje do kraja razbičan, objema socialno trpečega sočloveka s kraškega podeželja in iz tržaških predmestij, kadar odklanja suženjsko nemožatost v našem narodnem značaju, obtožuje rejeno brezdelje in brezdušno nasilje kapitalistične gospode, kadar ugotavlja duhovno zmedo, zmaličenost in praznoto svojega časa. Tedaj goreče in z zanosom poziva tlačeni proletariat k boju in upor, oznanja propad starega sveta, zgrajenega na nečlovečnosti, in izpoveduje vero v socialistično prihodnost, hkrati pa tudi v svobodne dni zaslužnjene Primorske. Pri tem mu kot pesniku ne gre za sociološko teoretiziranje, ne za tehnično-mehanične probleme, ampak za etično preobrazbo starega, smrti zapisanega sveta v novi svet dela, pravice in ljubezni, kajti »vsi problemi so problemi človeka«. Kakor pa je v svojih vizijah proletarske revolucije in socialistične prihodnosti bojevit in optimističen, tako je trpko melanholičen ob zavesti, da bosta krvavi zaton kapitalistične Evrope in grozotno brezrodni ocean kozmosa s svojimi valovi zagnila in potopila tudi njega — poeta, ne bankirja — in njegovo mlado generacijo. Kosovel torej svojemu rojaku, narodu in človeštvu odpira svetlo in ponosno perspektivo za prihodnost, sam pa tragično izgoreva v dvojnih zubljih krivičnih razmer in lastne notranje disharmonije. Na splošno pa velja, da je v tej drugi fazi svojega doživljanja in ustvarjanja prej tihi in plahi, v sebi razdvojeni in mračni poet postal nekaj povsem drugega: neusmiljen tožnik, samozavesten upornik in sijajen videc. Seveda pa bi bilo nàpak,

če bi iz razlogov, ki so umetnostni presoji tuji, enostransko poudarjali samo to, v socialno objektivnost usmerjeno obdobje Kosovelove lirike, ker bi tako zabrisovali njeno celotno podobo v vsej njeni svojevrstnosti.

Vojna in povojna leta s svojo duhovno razklanostjo, družbenimi nasprotji in estetskimi hotenji; trpka pokrajinska podoba rodnega Krasa, ki je z italijansko zasedbo postala še bolj žalostna; pesnikova lastna narava, iščoča samote, občutljiva in razglabljaljoča, ogrožena z bedo in smrtjo, hkrati pa v najplemenitejši človečnosti objemajoča vse trpeče in borbeno hrepeneča po svetu novih etičnih odnosov med ljudmi in narodi: to so osnovne komponente Kosovelove umetnosti. Tematično vso njegovo liriko lahko razdelimo v dve glavni skupini: najprej so nastale njegove pokrajinske slike s Krasa, s katerimi navadno izpoveduje svoja osebna razpoloženja; mlajše so pesmi, v katerih razmišlja o življenju in se v njih bori za nov družbeni red; prve so docela emocionalne in napisane v impresionistični tehniki, v drugih prevladujeta refleksija in idejnost, po tehniki pa so ekspresionistične ali konstruktivistične. Kljub tej povezanosti z najnovejšimi umetnostnimi smermi pa je Kosovelov pesniški izraz v bistvu preprost in naraven, v njem bi zaman iskali artistične narejenosti in nabreklosti, značilne za večino naših ustvarjalcev v dvajsetih letih; takšna je tudi forma njegovih umetnin, saj prevladujeta preprosta trikitična pesem in moderniziran sonet s strnjenim tercetom; drugačna njegov slog in oblika niti ne moreta biti, saj sta le organski zunanji izraz pesnikove do kraja pristne in iskrene, poštene duše. Kljub nekaterim rahlim tujim pobudam (moderna, Bezruč, Nemci) je Srečko samonikla in enkratna umetniška osebnost, njegov lirski opus pa kljub nekaterim oblikovno nedodelanim ali preveč programatičnim pesmim mojstrska in zaokrožena celota, tako da pomeni v obdobju med obema vojnama nesporen vrhunec (Gradnikova poezija ima korenine še v prejšnji dobi), hkrati pa tudi enega najlepših razcvetij v naši liriki sploh.

V pesnikovi družini živi mnogo spominov nanj, prenekateri nam pomagajo v marsičem pojasniti njegovo življenje, osebnost in delo. Posebno bogate spomine nanj hrani sestra Anica, profesorica slovenščine; ker sta bila najmlajša med petimi otroki, sta se največ družila in najbolj poznala. Naj vam iz njenega pripovedovanja, še vsega intimno prežarjenega s pesnikovo navzočnostjo, posredujem nekaj odlomkov!¹

Kosovelovi so nekaj časa živeli v odročni vasi Pliskovici na Dolenjem Krasu, med Dutovljami in Komnom. Očeta, dotlej učitelja v Sežani, so tja premestili disciplinsko, ker se ob cesarjevem godu ni šel poklonit glavarju. Zraven tamkajšnje šole so imeli domačijo Pavlinovi in k njim sta v jesenskih in zimskih večerih rada hodila vasovat Anica in štiri- ali petletni Srečko. V velikem kotlu, visečem nad kraškim ognjiščem, so navadno kuhali krompir in repo. Gospodinja je otrokoma, ko sta nekoč prišla premrlih rok, ponudila toplega sadu, rekoč: »Krompirček rokice segreje!« To zgodnje otroško doživetje je Srečko kasneje uporabil v svoji znani socialni pesmi *Starka za vasjo*, kjer eden izmed gladujočih otrok v revni kraški vasi sanja: »Krompirček v obliki mrzle ročice ogreje.«

Jeseni prilete s severa na Kras ptice, ki so po velikosti podobne kosom, po sivorjavkasti barvi pa drozgom. Najrajši zobljejo tedaj dozorele brinove

¹ Poudariti moram, da je pričujoči članek nastal docela iz moje lastne volje in spoznanja, da je treba takšne in podobne podatke čimprej objaviti; pobudo zanj mi je dala letošnja ekskurzija ljubljanskih slavistov po Primorski in naš obisk v Tomaju, po katerem nas je zaprosena vodila tov. Kosovelova.

jagode; ta hrana jim daje ime, njihovemu mesu pa zelo prijeten okus. Zato so bile od nekdaj posebna poslastica za lovce;² v tomajsko okolico, zlasti na hrib Žekanec, so ob jesenskih nedeljah hodili nanje lovci iz bližnjega Trsta. Pesniku so njihovi strelji, ki so trgali tišino golega Krasa in ubijali nedolžno življenje, pretresljivo odmevali v duši in mu vzbujali slutnjo lastne smrti. Tako se je rodil eden izmed osrednjih motivov v njegovih kraških impresijah, ki ga srečamo ne le v mojstrski *Baladi* (V jesenski tihi čas), ampak tudi v *Pesmi* (Mnogo besed je, mnogo besed) in v *Brinovkah* (ZD I, 416).

V Ljubljani je Srečka zlasti spočetka hudo mučilo domotožje in kot drugošolec je poskusil pobegniti iz svoje dijaške izbe. Na vlaku je vselej že od Šempetra dalje nestrpno čakal, kdaj bo v Sežani lahko izstopil. S sestro sta hodila po cesti od železniške postaje proti domu po navadi v poznih večernih urah. Med vasema Šmarje in Križ, na desno v smeri proti Tomaju, se še danes širi čudovit borov gozdič. Srečko se je tam redno ustavljal, da je prisluhnil pesmi borov, v katerih je šumel veter, in tudi sestro vneto opozarjal: »Ali slišiš, kako vršijo?« Anica je morala bratu na ljubo natanko prisluhniti, da je dojela muziko ljubih mu dreves do zadnjih odtenkov. Ta borov gaj je ostal intimno povezan s Srečkovimi prihodi domov in z njegovimi slovesi od doma, pogovarjal pa se je na svojih samotnih sprehodih tudi z njegovimi vrstniki po tomajskih gmajnah. Kakor nam razodevajo Pesem s Krasa, *Bori*, *Temni bori* in *Videl sem bore rasti*, so se mu ta drevesa kazala z različnimi obrazi, kot so pač ustrezali pesnikovemu vsakokratnemu občutju: včasih mu je njih opojni vonj vlival zdravja in moči, navadno pa so ga, trudno šumeči, navdajali z zlimi slutnjami, mu vsi temni vršeli o svojem bližajočem se koncu pod sekiro ali pa se mu prikazovali že resignirano izgorevajoči v strašnem požaru.

Pesnikova mati, doma s Kobariškega, je zgodaj zgubila starše in odšla z doma za kruhom, nato pa spremljala svojo bogato gospodarico Scaramangà na popotovanjih; tako je rano okusila trpljenje in videla dosti sveta. Ker je bil oče, po rodu Vipavec, vesele narave, bohemsko nepraktičen in dobrosrčen v lastno škodo, je morala toliko bolj skrbeti za družino. Srečko je bil na mater nenavadno navezan, stalno se je z njo zaupno pomenkoval, zato se je tudi tako rad vračal domov v tomajsko šolo, kjer so na oknih v nadstropju cvetele gorečke (pelargonije), spodaj pa je nudil senco košati latnik. Mati, ki je ob takih prilikah pričakovala otroke po cele dneve vnaprej, je podnevi hodila gledat na zgornje vogalno okno, od koder se je videlo na cesto tja do Križa, ponoči pa je tja postavljala »luminček«, petrolejko ali oljenko, da bi njena svetloba vračajočim se otrokom kazala pot in pričala o materini ljubezni. O tem pojeta pesmi *Sestri* (ZD I, 426) in *Mati čaka*:

Ob oknu majka sloni,
na cesto strmijo dobre oči,
čaka ga, čaka
že cele tri dni.

Tujec, vidiš to luč, ki v oknu gori?
Moja mati me čaka in mene ni,
vse je tiho v noči, polje temno,
zdaj bi stopil tja, pokleknil pred njo.

Zlasti v poslednjih letih življenja je ta svetla vizija matere sredi temne noči pesniku popotniku, ki ga je razočarala ljubezen do dekleta in ubilo krivično življenje, pomenila edino toplo in varno zavetje (prim. še pesmi *Vstani*, *Proti človeku* in *Ena bolest*).

V Kosovelovi družini so vsi gojili ali cenili glasbo. Oče učitelj je imel tenak posluh in lep bariton, od svojega 15. leta dalje je vodil zборе in z njimi

² Frana Erjavca *Zbrano delo* III, str. 180, tabela XIV.

tekmoval. Že kot študent si je bil s prihranki — jedel je samo enkrat na dan — kupil klavir, nekdanj last skladatelja Hrabroslava Volariča. Očetov glasbeni talent je podedovala zlasti hči Karmela, ki je doštudirala konservatorij v Trstu in mojstrsko šolo v Münchenu ter postala poklicna pianistka. Srečko se je v nižji realki učil violine, vseskozi pa, seveda zastonj in z zvijačo, obiskoval koncerte in poznal tudi glasbeno teorijo. Če vemo vse to, nas ne preseneča, da v pesmih svoja čustva pogosto spremlja ali ponazarja s klavirsko igro, zdaj svetlo in tiho, zdaj silno in mračno, ter v naslovih rad uporablja glasbeno izrazoslovje: *Lirični piano*, *Trije svetli akordi*, *Klavir v jutru*, *Nokturno*, *Skica na koncertu*, *Rad te imam*. Izmed pesmi te vrste se mi za Kosovela zdi značilen zlasti ekspresionistični *Nokturno*, ki z beethovnovsko silnostjo ponazarja boleči primorski problem.

V Tomaju je takrat živel Peter Rožec (vulgo), nekak vaški filozof, po poklicu pa kamnosek, star okrog 40 let. Ko so preurejali svet na hribu pred cerkvijo, je Peter tam postavil stopnišče in izklesal obadva pilastra. Možakar je vzbujal Srečkovo pozornost in deček se je rad z njim pogovarjal; prav tako se je rad menil z beračem, ki je prihajal v Tomaj s Kobariškega. Kamnosek Peter je bil pesniku kasneje model za *Petra kamenarja* — umetnika kiparja, ki je obsojen na samotno popotništvo, medtem ko mu doma najdražji umirajo, in ki simbolizira Kosovela samega.

Med vprašanja iz Kosovelovega življenja, ki v naši literarni zgodovini še niso dovolj pojasnjena, spadajo socialne razmere, v katerih se je pesnik šolal. Kot realčan je stanoval skupaj z Anico najprej od jeseni 1916 do konca vojne na Gosposvetski cesti nad gostilno Novi svet. Ker jima gospodinja ni bila preveč naklonjena, sta se preselila na takratno Dunajsko cesto nad dijaško menzo Domovina (na mestu, kjer stoji danes palača Slavija). Tam so ju imeli radi, šteli so ju skoraj za družinska člana; Srečko je stanoval v hiši do konca realke 1922, hranil pa se je v menzi tudi še kot visokošolec. Sicer pa je akademsko leta preživel v kolegiju v Kolodvorski ulici; ker strankarsko ni bil opredeljen, so ga dodelili v ogromno sobo Sibirijo, kasneje pa ga selili v druge, nič bolj udobne. Zadnje leto je stanoval pri literarnem tovarišu Cirilu Debevču v Križevniški ulici, hrano pa mu je brezplačno oskrbel v domači gostilni nekje v Mostah prijatelj Vinko Košak. Kosovelov oče je bil med vojno (in tudi še nekaj let po njej) kot učitelj sicer zaposlen in je otrokoma tudi redno pošiljal mesečno vzdrževalnino, toda javna preskrba z živili je bila takrat tako pičila in neredna, da sta študenta v Ljubljani dostikrat stradala celó kruha in so tudi v Tomaju životarili le ob polenti in fižolu. Po vojni se je javna preskrba začela postopoma izboljševati, toda Primorska je prišla pod Italijo in stiki z domačimi so bili vse težavnejši, s prihodom fašizma na oblast pa skorajda nemogoči. In ker pesnikov oče kot zaveden narodnjak v Tomaju ni hotel poučevati italijanščino, so mu okupatorji končno odrekli učiteljsko pokojnino in odvzeli bančno zastopstvo (Generali); ta drugi malenkostni dohodek so mu po posredovanju hčera kasneje vrnili. Tako je bil cela tri leta domala brez dohodkov in ni mogel v Ljubljano skoraj ničesar pošiljati; za Kosovelove je bila to doba najhujše socialne stiske (1924—1927). Karmela je že prej po opravljenem konservatoriju odšla v München in se tam povečini sama preživljala z igranjem na klavir po kinematografih. Srečko in Anica pa sta se v Ljubljani prebijala z uvidevnostjo dobrih ljudi v menzi ter nekoliko s podporami, instrukcijami in honorarji. Redno sta zahajala tudi v Tavčarjevo ulico k bratu Stanu, tedaj uredniku Jutra, ki je po svojih močeh podpiral študenta in pošiljal tudi

domov. Kako trdo je šlo Kosovelovim v Tomaju v tistih letih, koliko naporov in trpljenja je bilo skritega v njihovem vsakdanjem kruhu, nam pričata Srečkovi pesmi Zaspal je oče in Mati, poljubljam tvoj kruh, iz katerih veje pesnikovo globoko spoštovanje do staršev:

Zaspal je oče, na rokàh zaspal,
zasnul nad črno mizo sključen,
od vsakodnevnih borb ubit, izmučen —
in svetel dan je zunaj zasijal.

Mati, poljubljam tvoj kruh,
ki mi ga bedna pošiljaš;
vem, da je vtisnjena vanj
kri; poljubljam ga vdàn.

Zdi se mi, da prav tako kot socialne razmere tudi ni docela osvetljen problem Srečkove bolezni in smrti. Pesnik je bil resda vedno šibke telesne konstitucije, hkrati pa nagnjen k občutljivosti in melanholiji, jetičen pa ni bil nikoli, kakor pogosto beremo in sami premlevamo. Hrupni družini se je izogibal, zlasti v naravi in pri študiju je hotel biti sam, med domačimi pa se je znal veselo razživeti in biti izredno duhovit. Ko je bil še v osnovni šoli, star kakih osem do devet let, je doma v Tomaju padel z bezga (tam je vneto deklamiral Gregorčiča) na rob vodnjaka tako hudo, da je zgubil zavest in krvavel iz ušesa. Kasneje, v Ljubljani, ni bil nikdar resneje bolan: zaradi nezadostne ali slabe hrane mu je rado prišlo slabo v želodcu, iz istega vzroka je postal seveda tudi telesno neodporen, sicer pa je preboleval le običajne lažje zimske prehlade. Usodno pa je bilo zanj to, da je po predavanju v Zagorju ob Savi ob koncu februarja 1926 prenočeval kar na železniški postaji in si s tem nakopal tako nevaren prehlad, da je v Ljubljani moral skoraj za mesec dni obležati v postelji. Konec marca si je navidezno opomogel in odšel v Tomaj na velikonočne počitnice, tam pa se mu je prikrita influenza razvila v gripo, nato se mu je vnela čelna duplina — desno oko mu je čisto zateklo — in končno je po hudih mukah v maju umrl za meningitisom.

Janez Rotar

NAŠE JEZIKOVNO IZRAZJE

I. Mednarodna jezikovna terminologija, ki jo uporabljamo poleg domače, je večinoma nastala iz starih grških in latinskih izrazov. *Slovnica* ali *pismenica* ustreza na primer grškemu izrazu grammatiké, ki izhaja od besede grámma (črka). Izraz *pismenost* srečamo najprej v Vodnikovi Pismenosti za prve šole (Ljubljana 1811); pred njim je Gutsman prevel izraz opisno — *govorni vuk, jezika vmetálnost*, pri čemer si je pomagal z nemškim izrazom *Sprachlehre* (Deutsch-Wendisches Wörterbuch, Celovec 1789). A. J. Murko je v Deutsch-slovenisches Handwörterbuch (Gradec 1833) dodal Vodnikovi *pismenosti* izraz *pismenstvo*. Izraz *slovnica* je prvi zapisal J. Muršec (Kratka slovenska slovnica, Gradec 1847), po Simoničevi Bibliografiji (I, 479, kjer navaja, da je izšla 1839 Nemška slovnica) pa že prej. Ker slovnice nemškega jezika za omenjeno leto ni nikjer najti, verjetno sploh izšla ni. Muršec je bil ilirsko usmerjen in je izraz dobil najbrž v Babukičevi Osnovi slovnice slavjanske narččja ilirskoga (Zagreb 1836). Tudi Sava Mrkalj in Vuk Karadžić sta uporabljala izraz *pismenica*, ne *slovnica*. Izraz *dvoglasnik* je prvi zapisal Janežič v Vollständiges Taschen-Wörterbuch der slovenischen und deutschen Sprache. (Celovec 1850, 149). V